

III всеукраїнська науково-практична конференція
**«Історія запорозького козацтва:
в пам'ятках та музейній практиці»**

м. Запоріжжя, жовтень 2008 р.

Історія запорозького козацтва: в пам'ятках та музейній практиці

І.С. Їжакевич, і досить подібний до підпису іспанця Ульїано. До того ж, досліджуючи творчість Їжакевича, автор тез не знайшов будь яких відомостей про написання українським художником живописного твору під назвою "В засідці".

Література

1. Протокол засіданні фондово-закупівельної комісії № 9 від 1.12.2005 р.
2. Сигнал-інформація. Описание и заключение относительно картины "В засаде". составленные консультативной группой "АСГ ВМК експерт" - К., 2005.
3. Экспертное заключение Запорожского областного художественного музея от 16.12.2005 г.
4. Близнякова Н.Б. "Описание сохранности картины "В засаде" по визуальным наблюдениям". 16.12.2005 г.
5. Україна – козацька держава: під ред В.Недяка. - К., Емма, 2004.
6. Нива. – 1894.- №31.
7. "Виставка творів І.С. Їжакевича" //Народна творчість і етнографія.- 1989.- № 4.
8. "Осяяні народною поезією"//"Образотворче мистецтво" – 2004. - №3.
9. Allgemeines lexikon. Der Bildenden kunstter von der antike bis zur gegenw art begrundet von Ulrich Thieme und Felix Becker. Sechster band. Leipzig, 1912.
10. "Киевский государственный музей Западного и Восточного искусства. Каталог западноевропейской живописи и скульптуры. - М.: Искусство. - 1961.

Вадим Добрянський

ПРО „САРМАТСЬКИЙ СЛІД„ В ПОЛЬСЬКОМУ ЗАХИСНОМУ ОБЛАДУНКОВІ КОЗАЦЬКОГО ЧАСУ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ФОНДОЗБІРКИ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА „ХОРТИЦЯ“)

Дана публікація являється продовженням теми, присвяченої атрибуції польського захисного обладунку та його елементів (бойових наголів"ів, тощо).

Метою ж цієї роботи є вивчення та дослідження польського конічного шолому з експозиції Музею історії запорозького козацтва. А головна задача дослідження полягає у намаганні простежити вплив „сарматського стилю” на розвиток польського захисного озброєння XVII-XVIIIст.

Історія запорозького козацтва: в пам'ятках та музейній практиці

В Музеї історії запорозького козацтва на о.Хортиця зберігається цікавий польський шолом (інв. №1009/М-633), вкритий металевим лускою. В 1971 році він був переданий сюди із Львівського державного історичного музею [1, с.68].

Шолом хоча і має стандартну конічну форму, що була поширеною в Східній Європі ще з часів раннього середньовіччя, проте, містить і певні новачі, характерні вже для пізнього середньовіччя та нового часу. Мова йде, передусім про тулю шолома, вкрити наклепаною лускою (з ребрами жорсткості) та сталевий наносник, що регулюється гвинтом. До тогож наносник у верхній частині розширюється і має вигляд багатопроменевої зірки з отвором посередині. В цьому отворі можна побачити зображення гербу у вигляді трьох зубів та навколо нього монограму з кількох латинських літер. Цей герб має в польській геральдиці декілька назв – „Смоче земби” („Драконові зуби”), „Вільче кли” („Вовчі ікла”), „Тши земби” („Три зуба”), або просто „Земби, („Зуби, „). Оскільки перший варіант більш поширений, то гадаємо він і є правильнішим. Щодо монограми то вона складається з латинських літер ST, DG, R, P і в перекладі з латини дослівно розшифровується, як ST(ephanus) D(eo) G(ratia) R(ex) P(oloniae) – „Стефан, Божою милістю Король Польщі (Польський)” [2, с.5]. Герб і монограма належали семигородському (трансільванському) князю Іштвану Баторі (1533-1586), котрий в 1576-1586 рр був також королем Польщі під ім'ям Стефана Баторія (Баторого) [1, с.69].

В сучасній Польщі Баторій вважається однією з найяскравіших постатей вітчизняної історії. Відомо, що свого часу він навчався в Італії у Падуанському університеті, а в 1576 р. під тиском Туреччини був обраний королем Речі Посполитої. У своїй внутрішній політиці Стефан Баторій робив все можливе для зміцнення королівської влади: вів запеклу боротьбу з польськими магнатами, підтримував католицьке духовенство та єзуїтів. Зовнішня політика Баторія була спрямована на союз із Туреччиною та на постійну конфронтацію з Московським царством. У 1579-1582 рр. Польща брала активну участь у Лівонській війні (1558-1583) з Московією, а в червні 1578 р. на вимогу турків Баторій наказав стратити у Львові козацького ватажка І. Підкову. В грудні 1586 р, під час підготовки до чергової війни з Московською державою, Стефан Баторій помер [3, с.42].

З часів Баторія веде свій початок традиція наносити на зброю гравіровані чи гравлені зображення гербу, погруддя правлячого короля, написи з його титулами на латинській мові, тощо. Наприклад, шаблі угорсько-польського типу на клинках яких були зображення та написи

Історія запорозького козацтва: в пам'ятках та музейній практиці

присвячені Баторію, стали називати „баторувками” і використовували їх не лише в останній чверті XV ст, але й пізніше, у XVII ст. Правда тоді їх дещо модернізували, додавши до ефесу „баторувок” гарду [1, с.69].

Щодо музейного шолома з лускою та Баторієвим гербом, то він, ймовірно, відноситься до більш пізнього часу. Справа в тім, що в епоху Стефана Баторія в Польщі ще не були поширені обладунки, вкриті металеву лускою. Вони з'явилися тут значно пізніше, в останній чверті XVII ст., і стали породженням так званого „сарматського стилю” чи „сарматизму” [4, с.61-63].

„Сарматизм” - це суспільно-культурна ідеологія (явище) в Польщі, котра була домінуючою в країні впродовж тривалого часу - з середини XVI до початку XIX ст. [5, с.200-201]. Суть цієї ідеології полягала в тому, що польська аристократія (магнати і шляхта) начебто походила виключно від воїнів-сарматів, а простий люд (бидло, хлопи) - лише від слав'ян та литовців. Такий собі соціальний расизм по-польськи. Протягом XVII ст „сарматизм”, „сарматський стиль” проникли у майже всі сфери життя поляків: в літературу, мистецтво, побут та ін. В мистецтвознавстві, навіть, з'явився спеціальний термін („сарматський портрет”), що пояснював стиль зображення польського шляхтича XVII-XVIII ст. [4, с.61-63]. В другій половині XVII ст „сарматський стиль” позначився також і на зброярстві, а точніше, на польському захисному обладунку.

Мова йде про так звану „карацену” - обладунок, вкритий приклепаною металеву лускою, який зовні дійсно дуже схожий на лусковий обладунок (доречі, інколи вони могли бути кольчужними чи комбінованими) сарматських катафрактаріїв [6, с.252]. Проте справедливості заради хотілося б відмітити, що панцирі з набраною металеву лускою були відомі ще до сарматів (III ст до н.е. - III ст н.е.) - у скіфські часи (VII-III ст. до н.е.) [7, с.215]. Візьмемо, наприклад, лусковий панцир з поховання скіфського воїна (IV ст до н.е.) біля с. Червоний Поділ Херсонської області, або ж фрагменти лускового обладунку скіфського типу з археологічних пам'яток на території Румунії - Сімерії (VI ст до н.е.) та Гурбенешті (IV-III ст до н.е.) [8, с.84-86]. Навіть в Стародавньому Римі обладунки з металеву луски також були поширеними, наприклад, „лоріка скуамата” римських офіцерів. Окрім лускових панцирів скіфи та сармати вживали і шоломи з наборних металевих пластин [9, с.59-62]. Деякі дослідники (Б.Ленц, Г.Мелюкова та ін.) вважали, що в скіфські часи поряд з кованими шоломами використовувалися і шоломи, набрані з металевих пластин та луски, близьких до пластин панцирного набору. Залишки наборного скіфського шолому були знайдені в кургані № 401 біля с.Журівка

Історія запорозького козацтва: в пам'ятках та музейній практиці

(колишн. Київської губернії) [10, с.97]. Крім журівських пластин відомі й інші знахідки фрагментів лусково-пластинчатих шоломів скіфського часу (наприклад, з кургану Кам'яна Могила чи з скіфського поховання біля с. Новорозанівка на Миколаївщині). До речі, фрагмент скіфського лускового панциря, а також реконструкцію повного такого обладунку скіфів (включно із шоломом, вкритим металеву лускою) можна побачити в експозиції Музею історії запорозького козацтва на о.Хортиця. Сармати, що витіснили скіфів з Південної України, як вже зазначалося вище, також носили шоломи з пластин, які були трохи схожі на скіфські лусково-пластинчаті шоломи. Про це свідчать численні зображення сарматських воїнів, знайдені на фресках давніх керченських склепів. На думку С.Черненка, сарматські „каркасні” („риштічаті”) шоломи I-III ст з пластин істотно різнилися від скіфських шоломів з лускою: якщо перші мали жорстку металеву основу - каркас, що утворювався вузькими вертикальними пластинами і на який кріпилися (приклепувалися) пластини набору, то у останніх, ймовірно, металеву луска нашивалася безпосередньо на шкіряну основу [12, с.98].

Стосовно ж польської „карацени” XVII-XVIII ст, то, за словами З. Жигульського, основу для неї виготовляли з оленячої чи лосиної шкіри. Потім до цієї основи прикріплювали металеві пластини однією, двома чи трьома заклепками кожну. Ці лускоподібні металеві пластини, переважно, мали прямокутну форму з заокругленим нижнім краєм (могли бути плоскими, або ж з ребрами жорсткості) і кожний їх верхній ряд находив на нижній [11, с.50-51].

Оскільки „карацена” була малофункціональною, значно дорожчою і важчою за гусарський обладунок (вага її сягала 20-25 кг), то носила її, переважно, гусарська чи панцирна старшина, магнати. Дрібномаєткова польська шляхта не могла собі дозволити такий дорогий обладунок.

Як і бойовий обладунок „карацена” також складалася із шолома (шишака), нагрудника з наспинником, нашийника, наплечників та наручів. Зрідка зустрічалися настегники, а ще рідше повний захист ніг. Нагрудник з'єднувався з наспинником на плечах і по боках за допомогою ременів з пряжками. Подібно до бойового захисного озброєння нагрудник „карацени” також міг прикрашатись кавалерськими хрестами, розетками чи якимось геральдичними емблемами. Часто „карацени” були прикрашені позолоченими гротескними маскаронами у вигляді левиних морд або людських облич [11, с.48-51].

„Караценові” шоломи (чи шишаки) виготовлялися або з щільної шкіри, або з металу. Дорогі екземпляри були, як правило, вкриті приклепаною металеву лускою. Саме до таких „караценових” шоломів

Історія запорозького козацтва: в пам'ятках та музейній практиці

з лускою і відноситься музейний конічний шолом із гербом Баторія. Датувати його слід, ймовірно, останньою чвертю XVII - початком (першою чвертю) XVIII ст. Річ в тім, що перші „карацени” з'явилися лише у часи панування короля Польщі Яна III Собеського - в 1674-1696 рр. - і використовувалися ще короткий час у XVIII ст.

Ян III Собеський (1629-1696) - це видатний військовий та державний діяч Польщі [7, с.461]. До свого обрання польським королем Ян Собеський обіймав важливі посади польного коронного гетьмана (1666-1668) та великого коронного гетьмана (1668-1674). Освіту він здобув в колегіумі Новодворського та у Ягеллонському університеті в Кракові [12, с.291]. Протягом всього періоду свого королівства Собеський вів запеклу боротьбу з Османською імперією [13, с.892-893]. У вересні 1683 року завдав важкої поразки турецькому війську у битві під Віднем, зупинивши просування турків в Європу. У першій половині 70-х рр. XVII ст. Собеський постійно протидіяв гетьману Правобережної України П.Дорошенку, але згодом стосунки з козаками істотно змінилися, і король сприяв відновленню правобережного козацтва. У 1680-х-1690-х рр. правобережні козаки брали участь в молдовських походах Собеського. Проте, як вірно відмітив Т. Чухліб, „рівень симпатії польського монарха до українського козацтва визначався його великим бажанням утримати Правобережну Україну під своєю владою, а також ступенем військової загрози з боку Османської імперії.” [14].

В часи Собеського „сарматизм” в Польщі досяг свого апогею, а „карацена” і шаблі - „янувки” (з латинськими написами на клинках, присвяченими Янові Собеському) стали останнім писком моди. Навіть Ян III Собеський на кількох портретах XVII - XIX ст зображений саме в „карацени” (найвідоміший з цих портретів - це портрет Собеського роботи Я.Матейки). Сьогодні „карацени” XVII-XVIII ст. можна побачити в експозиціях королівського замку Вавель (наприклад „карацену” роду Унішовських) у Кракові, Оружейної Палати Московського Кремля та Музею війська польського у Варшаві.

Таким чином, конічний шолом з лускою із експозиції Музею історії запорозького козацтва є складовою частиною „карацени” - польського захисного лускового обладунку XVII-XVIII ст., що сформувався під значним впливом лусково-пластинчатих панцирів скифо-сарматського часу (VII-III ст н.е.).

Література

1. Добрянський В. Про деякі аспекти атрибуції польських бойових наголів в козацької доби //Музейний вісник -Запоріжжя, 2007.-№7.-190 с.

Історія запорозького козацтва: в пам'ятках та музейній практиці

2. Добрянський В. Шоломи, що говорять крізь віки //Запорозька Січ, 4 грудня 2007 р. -№236. - 8 с.
3. Большая советская энциклопедия. - М., 1970. -Т 3. - 640 с.
4. Ломоносов А. Сарматизм в польском изобразительном искусстве эпохи Просвещения. Мировая культура XVII-XVIII веков как метатекст: дискурсы, жанры, стили. - СПб, Санкт-Петербургское философское общество, 2002.-204 с.
5. История Польши. -М., 1954. - Т.1. -584 с.
6. Encyklopedia techniki wojskowej. -Warszawa, MON, 1978. -856 s.
7. Малий словник історії України. - К., Либідь, 1997.-464 с.
8. Вооружение скифов и сарматов. -К., Наук. думка, 1984.-160 с.
9. Хазанов А. Очерки военного дела сарматов. -М., Наука, 1971. -172 с.
10. Черненко Е. Скифский доспех. -К., Наук. думка, 1968. -192 с.
11. Czerwinski A. Historyczny orsz. -Warszawa, 1978. -80 s.
12. Lepecki M. Pan Jakobus Sobieski. -Warszawa, 1985. - 332s.
13. Советская историческая энциклопедия. -М., 1976. -т 16.
14. Чухліб Т. «Казацкий король» Ян III Собесский. //День, 24 июля 2004г.-№129.

Ірина Тітова

ВИСВІТЛЕННЯ ПОДІЙ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ ПІД ПРОВІДНОМ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В ЕКСПОЗИЦІЇ МУЗЕЮ ІСТОРІЇ ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА.

В 1965 р. о. Хортинця був оголошений історико-культурним заповідником. Головною метою заповідника було створення меморіалу, який повинен був об'єктивно і комплексно відображати таке історичне явище, як запорозьке козацтво, що протягом трьох століть мало вагомий вплив на політичну, економічну, культурну сфери життя українського народу (Постанова Ради міністрів УРСР №911 від 18.09.1965 р. "Про увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією запорозького козацтва"). Центральною ланкою цього меморіалу мав стати Музей історії запорозького козацтва. Однак, зі зміною політичної кон'юнктури в державі, музей було відкрито (1983 р.) як Музей історії Запоріжжя. В 1988 р. дорученням Ради Міністрів УРСР (№2416/62 від 14.05.1988 р.) "Про зміну тематичної спрямованості Музею історії Запоріжжя Державного історико-культурного заповідника на о. Хортинця" було прийнято рішення про зміну назви музею на "Музей історії запорозького козацтва" та здійснення реекспозиції у відповідності до нової тематичної спрямованості.